

Türkmen esgerleriniň harby-sosial gurluşy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmen esgerleriniň harby-sosial gurluşy TÜRKMEN ESGERLERINIŇ HARBY-SOSIAL GURLUŞY

»Gudraty güýçli Beýik Alla şeýle diýýär: Meniň goşunym bar, men ony türki diýip atlandyrdym we Gündogarda ýerleşdirdim.»

Mahmyt Kaşgarly (XI a.)

Gadymy we orta asyrlardaky iri türki döwletleriň hemmesiniň dolandyryşynda »ýolbaşçylyk welaýaty» we »harby bölüm (okrug)» diýen düşüňjeleriniç manylary biri-birine doly gabat gelipdir. Munuň şeýle bolmagy iki tarapdan bähbitli bolupdyr: ilki bilen döwleti dolandyrmagyň durnuklylygy kepillendirilipdir, şeýle hem onuň çäkleriniň ygtybarly goragy üpjün edilipdir. Taýpalar

we uruglar, oklar diýlip atlandyrylypdyr. »Ok« □ peýkam we »ok« □ taýpa, urug düşünjeleri meñzeş bolupdyr. »Tanşu« hytaý ýyl ýazgylaryna laýyklykda, gadymy türkilerde ilatyň »on okly taýpa birleşmesi« (on ok budun, ýagny »on oguz«) bolupdyr. Öz gezeginde, »on ok« (hersinde baş ok bolan) iki topara: gündogar (çep) »dulu« we günbatar (sag) »nuşubi« toparlaryna bölünipdir. Soňraky gadymy türki jemgyýeti: tolos (sag topar) we tarduş (çep topar) diýen iki birleşmä bölünip başlapdyr. Her »okuň« (taýpanyň) sany on müň esgerden ybarat bolupdyr, ýagny bir tümene barabar bolupdyr. Bu bolsa, döwletiň harby-ýolbaşçylyk birligine laýyk gelipdir(1).

Gadymy türkileriň öz aslyny ogullarynyň biri Asiniň (Aşinanyň) türkileriň ilkinji hökümdary bolan hyýaly (mifiki) ene möjeginiň 10 sany oglundan alyp gaýtmaklary gyzyklydyr. Ilkinji türki kaganlygy (551□630-njy ý.ý.) darganyndan soňra, edil şeýle esaslarda Günbatar türki ýa-da Türgeş kaganlygy döredilipdir. Olar özünü »On ok« (ýa-da »on ok döwleti«) diýip atlandyrypdyrlar. Kagan 100 müň adamly, ýagny her taýpadan □ etrapdan 10 müň adamdan ýygnaýyp düzülen goşun çykaryp bilipdir. Arap taryhçysy Ibn Fakyh (X a.) »on ok« goşunynyň Omeýýat halyfy Hişamyň (724-743-nji ý. ý.) ilçihanasynyň önünde geçirilen dabaraly ýörişi hakynda şeýle ýazýar: »Günleriň bir günü kagan ata atlandy. Onuň ýanyndaky 10 sany adamyň hersiniň elinde baýdak bardy. Ol maňa özi bilen bile gitmegi tabşyrdy. (Tiz wagtdan) biz kiçiräk tokaý bilen gurşalan baýra baryp ýetdik. Gün çykan badyna, ol öz ýany bilen barýan 10 adamyň birine elindäki baýdagyny ýaýmagy buýurdy, baýdak (günüň şöhlelerine) ýalpyldap gitdi...

Ýaraglanan on müň atly esger peýda boldy we olar: »çah! çah« diýip gygyrdy. Olar baýryň eteginde nyzama düzüldiler. Olaryň ýolbaşçysy patyşanyň önünden atly geçdi. Baýdak göterijiler (baýryň üstünde) yzly-yzyna baýdaklaryny ýaýýardylar we her gezek baýryň eteginde on müň atly nyzama düzülýärdi. Baýdaklaryň onusam ýaýylan mahaly, baýryň eteginde depesinden dabanyňa çenli ýaraglanan 100 müň sany atly esger nyzama düzüldi»(2).

Bir (sag) ganaty başda duran »oklaryň (ýagny oguzlar) hersiniň

düzümine baş taýpa girýän ganatlara bölünmegi üns bererlikdir. Bu taýpanyň (uruglaryň) başynda asyg (as, usun) taýpasynyň durmagy »türkileriň nesilbaşysy Asiniň ady agalyk eden asig taýpasynyň eponimi bolýmagy mümkin?» diýen pikiri döredýär. Miladydan öňki III asyrdan dahlaryň (toharlaryň) başda durmagynda, aslar Baktriýadaky grek nesilşalygyny we Parfiýadaky grek hökümdarlaryny agdarýarlar. Baş taýpanyň arasynda baglaşylan bileleşikler barada çeşmelerde seýrek ýatlanylýar. Bileleşikleriň, esasan, häzirki türki dilli halklaryň, şol sanda türkmenleriňem düzümine giren Orta Aziýaly gadymy halklara degişli bolandygy sebäpli, şeýle çalymdaşlyklary yzarlamaklygy biz zerur hasaplaýarys.

Gerodotyň (miladydan öňki V a.) belleýşine görä, skifler ahemeni patyşasy Dariý I-ä »baş ok» bilen zarba urmak howpuny salypdyrlar. Şeýle akademik B. A. Rybakow »baş okuň» skif harby bileleşiginiň baş sany düzüm bölegini alamatlandyrandygy barada çak edipdir(3). Belki, skifleriň »baş oky» sag toparyň baş sany esasy taýpasyny (»şa skifleriň») aňladýandyr. Sebäbi bu topar döwlete agalyk ediji orna dalaş edipdir. Çeşmelerde on taýpanyň hemmesi seýrek ýatlanylýar, köplenç meşhur we esasy baş taýpa barada gürrüň edilýär. Bilşimiz ýaly, skif taýpasyndan (urugyndan) başga-da, gunnlaryň (hunnu, sýunnu) baş sany esasy urugy bolupdyr. Hytaý taryhçysy Fan ýe (420-479-njy ý. ý.) özüniň »Giçki Han nesilşalygynyň taryhy» diýen işinde şeýle belleýär: »Şanyúy (gunnlaryň hökümdary – Ö. G.) Sýuýlýanti neslinden gelip çykypdyr, Huan, Sýuýbu, Sýulin we Lan nesilleri-de bolupdyr. Bu dört nesil sýunnu döwletinde has meşhur uruglar hasaplanylýpdyr»(4). Ýene-de bir mysala ýüzleneliň. Arrian Ärsaklar nesilşalygynyň nesilbaşysy barada şeýle diýýär: »Ärsak... öz meýillerini baş pikirdeşine aýdýar, doganlar halky makedonlardan el çekmäge yrýarlar we häkimýeti basyp alýarlar(5). Parfiýalylaryň 5 sany meşhur nesli bolupdyr (olaryň üçüsi – »begistan» adyny alan Süren, Küren we Aspahbeddir). Bulardan başga-da, 5 sany kangýuý (horezm) urugy, 5 sany massaget taýpasy bolupdyr we olaryň içinde iň esasysy kuşanlar bolupdyr(6). »Tanşu» çeşmesine laýyklykda, gadymy türkiler uly ýaý hem-de baş sany uzyn ok saklapdyrlar

we sadaka berilýän wagtlary asman ybadathanasynda olary görkezmek üçin goýupdyrlar. Hazar kaganlygynyň 10 urugy (olaryň bäşisi esasy), peçenegleriň taýpaň düzümine girýän 5 urugy (hersi 5 urugdan ybarat 8 taýpasy), oguz türkmenleriniň 5 patyşasy, türkmenleriň salyr birleşmesiniň 5 urug-taýpasy (salyr, ärsary, teke, ýomut, saryk) bolupdyr. Oguz türkmenleriniň baş taýpasy hakynda »Oguznamada» şeýle diýilýär. »Oguz neslinden bolan patyşalar onuň baş çagasyndan önen zürýatlar: Gaýy, Ýazyr, Eýmir, Owşar we Begdilidir. Patyşlar diňe şu nesilleriň wekilleri bolupdyr(7). »Skif-massaget» toparynyň hem-de gadymy türki halklarynyň jemgyýetleriniň gurluş taýdan meňzeşligi täsindir we munuň tötänleýin däl bolmagy mümkindir.

Nyşany □ belgini aňladýan »30» sany-da gyzyklanma döredýär. Taýpa (ok) □ 5 urugdan, topar □ 5 taýpadan, urug □ 30 maşgaladan düzülipdir. Dürli döwürlerde »30» san belgisi türkmenleriň ata-babalarynda »urug», »taýpa», »birleşme», »ýolbaşçylyk taýdan bölüniş» ýaly düşüňjeleri aňladypdyr. Hazaryň gündogar ýakasyndan gelip çykan hetlerde urugy 30 maşgala (şazenan Kanesiň 30 ogly □ »iň gowulary» we »iň erbetleri») düzüpdir. Alym G. I. Dowgýalonyň belleýşi ýaly, »türkilerde hem şuňa meňzeşräk mysaly tapmak bolar. Kangan hanyň gyzynyň 691-nji ýyldaky ýazgysynda onuň »otuz taýpa hanlyk» edendigi bellenýär(8)».

Arylaryň düşüňjelerine görä, 30 maşgala urugy düzüpdir. »Awestada (Widewdat) urugdaky maşgalanyň sanyna laýyklykda, esgerleriň sagdagynda 30 sany okuň we 30 sany sapan göjeginiň bolmalydygy barada nygtalmagy ýöne ýerden däldir(9). Megerem, bu örän uzak wagtlap dowam eden urugyň döp-dessur häsiýetleri bilen baglanyşyklydyr. Gunnlar sagdagynda 30 sany ok(10), sarmatlar 30-60 sany ok(11) we sasany kalibanarilerini (12) göteripdirler.

Akademik W. Gordlewskiý ýörük türkmenleriniň ojagynyň (urugynyň) otuz maşgaladan ybarat bolandygy, Rum seljuklarynyň 30 sany okuň daşyny bogup, özleriniň bege boýun egýändigini alamatlandyrandygy, ýanyçar goşunynda ojagyň esger maşgalasy hökmünde kabul edilendigi barada belleýär(13). Seljuk

türkmenleriniň goşunlarynda, döp boýunça, söweşde her esgeriň 60 sany oky bolupdyr: 30 sany kiçi ok duşmany atmak üçin, ýasy uly demir peýkamly 30 sany uly ok ýaýlaryň kirişlerini kesmek we duşman atlaryny urmak üçin niýetlenipdir(14).

Teýmiriň her esgeriniň sagdagynda-da »otuz sany agaç ok« bolupdyr(15). Käbir maglumatlara görä, Buharada »türkmen taýpalarynyň 30 sany ady...« belli bolupdyr(16). Bu bolsa gadymy döwürde we orta asyrlarda harby-jemgyýetçilik gurluşynyň haýran galdyryjy meňzeşliklerine güwä geçýär.

Eger türki dilli gadymy gadymy jemgyýetleriň harby gatlagy 10 (5+5) taýpadan ybarat bolan bolsa, onda bütin halk, megerem, 24 sany ýolbaşçylyk birligine, birlikler bolsa iki topara bölünendir. Bütin halkyň 24 birlige bölünmek usuly gunlarda-da ulanylypdyr. Her bir ýolbaşçynyň hytaýça »çfan« (ýolbaşçy) diýen umumy ady bolupdyr we şol bir wagtyň özünde »wansi« (temnik □ ýolbaşçynyň harby kömekçisi) diýlip atlandyrylypdyr. Müňbaşylary (sýançfan), ýüzbaşylary (baýçfan) we onbaşylary (şiçfan) ýolbaşçynyň harby kömekçisiniň özi belläpdir(17).

24 taýpa-okruğa bölünmeginiň şeýle usuly oguzlarda-da ulanylypdyr: her topara 12 taýpa giripdir □ bozok (sag, baş) we üçok (çep, tabyn). Bu toparlar: içoguz (içki oguzlar), ýagny sag, şeýle hem daşoguz (daşky oguzlar), ýagny çep diýibem atlandyrylypdyr. »Bu gurluşyň käbir häsiýetleriniň (gürrüň gunnar hakynda barýar □ Ö. G.) Orta Aziýanyň iň täze taryhynda gaýtalanýandygy begendirýär. 24 san belgisine gunnlaryň syýasy durmuşynda-da (24 wezipe), merwli türkmenleriň jemagatynda-da... (baş teke taýpalarynyň ikisinde-de: togtamyşlarda we utamyşlarda, hersinde 24 ýaşuly) ähmiýet berlipdir«(18). Nurata türkmenlerinde ýigrimi dört diýlip atlandyrylýan bölek bar. Şeýle urug mukry türkmenlerinde-de bar.

VI □ VIII asyrlardaky gadymy türki döwletlerinde jemgyýetiň anyk işläp düzülen gurluşy bolupdyr. Şadöwletiň ýokary hökümdary kagan bolupdyr. Onuň yz ýanyndaky adam ýabgu (»wisepatyşa«) bolupdyr. Ony patyşalyk edýäniň maşgala agzalaryndan belläpdirlär. Emma ýabgu tagtyň mirasdüşeri bolmandyr. Ýabgu eýelän wezipesine garamazdan, tegin diýlip

atlandyrylypdyr. Şad ady (derejesi) ganybir şazadalara degişli bolupdyr. Olar mülkleri (udelleri) dolandyrypdyr(19). Ilatyň galan böleginiň ählisi taýpalara □ orda bölünipdir. Orda halkdan (budun) □ ilatyň ýönekeý wekillerinden we beglerden ýolbaşçy düzümden ybarat bolupdyr. Bu harby-guramaçylyk düzgüni bütin döwlete degişli bolupdyr we iki topara bölünipdir. Bütin türki halky gün diýlip atlandyrylypdyr. Taýpa birligi (ýokarda bellenişi ýaly) ok adalgasy bilen aňladylypdyr.

Türki halklar yslamy kabul etmänkä, döwletiň ýokary hökümdaryny aňladan ýokary at (dereje) kagan bolupdyr. Bu sözüň asly kan (han) derejesinden gelip çykýar we gadymy türki dilinde »gan«, ýagny kan-kagan □ jemagatyň özeni, onuň gany diýen manyny aňladýar.

Türki kaganlary Taňrynyň □ gudraty güýçli Hudaýyň, ýagny (Taňry) kosmos giňişliginde ýol geçýän we »Baky türki iliniň« kanunlaryny hem-de düzgün-nyzamlaryny gorayan atly äpet adamyň keşbinde suratlandyrylypdyr. Oguzlaryň düşünjesine görä, dünýäde hemme bolup geçýän zatlar Taňry tarapyn bolupdyr. Ol kaganlara akyl-paýhas (bilge), batyrlyk (alp) we hökmürowanlyk beripdir; halka hökümdarlary peşgeş beripdir, onuň garşysyna günä iş edenleri jezalandyrypdyr, döwlet işlerini çözüpdir. Onuň aýaly □ önümlilik hudaýy Umaý esgerlere howandarlyk edipdir. Taňrynyň ýerdäki nusgasy kaganlar hasaplanypdyr. Olar özüniň adyna »Asmanda doglan«, »Asmana çalymdaş« häsiýetlendirmelerini goşupdyrlar. Hökümdarlyk edýän nesilşalyk döwleti özünde jemläpdir we döwletiň bir bölegi bolupdyr. Beýik Seljuk türkmenleriniň şadöwletinde soňabaka hökümdaryň döwlet bilen, döwletiň bolsa çadyr bilen baglanyşdyrylmagy ýöne ýerden däldir. Çadyryň ortasyndaky direg bölegi □ wezir, ýüpleri □ begler, matasy □ kazylar, weliler we ş.m. hasaplanypdyr.

Türkiler düşünjesine görä, asman kaganlara özboluşly »şa täjini« □ kut (gut) diýlip atlandyrylan üýtgeşik gujur-gaýrat beripdir. Bu söz: Idikut, Gutlug ýaly käbir hökümdarlaryň atlarynyň bir bölegi bolup durýar. Gündogarşynas A. Galiýewiň belleýşi ýaly: »Hökümdar □ ähli eşretleriň gözbaşydyr, onuň

öňünde goýlan wezipelerine: öz halkynyň ruhanysy bolmak, ýagny ilaty garamagynda saklamak, gözegçilik etmek, dolandyrmak, jezalandyrmak, goramak, alada bilen gursamak, eklemek, ýer-jaý bilen üpjün etmek we ilatyň sanyny köpeltmek ýaly hyzmatlar giripdir»(20).

Türkmenler yslamy kabul edenlerinden soňra, olaryň hökümdarlary öz türki dereje atlaryny soltan (hökümdar, jenap) diýen musulman atlaryna çalşyrypdyrlar we musulman Aziýasynyň ähli halklaryny özleriniň täsiriniň astyna çekipdirler. Arap halyflaryndan bolmadyk ilkinji soltan □ Mahmyt Gaznaly türkmendir. Ýöne halyflaryň özleri-de soltan adyny götermegi dowam etdiripdirler. Beýik Seljuk döwletiniň ilkinji hökümdary, kynyk tiresinden türkmen Muhammet Togrul beg tä 1055-nji ýylda halyf al-Kaimdan solanlyk derejesini alýança, olar ruhy we dünýewi häkimýeti bilelikde ýöredipdirler.

Halyf dünýewi häkimiýeti türkmen serdaryna dabaraly ýagdaýda gowşurypdyr. Mundan beýläk halyfyň elinde diňe ruhy häkimlik jemlenipdir. Onuň döwlete ýolbaşçylyk etmäge hukugy bolmandyr. Seljuk soltany ýörite şahadatnama we ak pata alyp, musulmanlaryň ymamynyň (ýagny, halyfyň) ynanylan adamsy bolupdyr we »dünýäniň hökümdary« hasaplanypdyr(21). Megerem, bu aýdylanlaryň hemmesi Allanyň çözügüne esaslanan hökmürowanlyk ýagdaýynda dowam eden türki däplerinden habar berýär.

Seljuklaryň beýik weziri Nyzamymülk şeýle ýazypdyr: »Allatagala her döwürde adamlaryň içinden birini saýlaýar, ony şöhratlandyrýar we patyşanyň artykmaç taraplary bilen bezeýär»(22). W. W. Bartoldyň pikirçe, seljuklar: »...halyfyň, şeýle hem özüniň dini abraýy bilen soltanyň hökümdarlygyny mukaddesleşdirýän dini dünýäsiniň ýokary hökümdary □ soltan»(23) hakynda taglymy döredipdirler. S. G. Agajanowyň sözlerine görä, soltan diňe raýatlaryň işlerine däl, eýsem, harby işlere-de ýolbaşçylyk edipdir. Ol serkerdebaşylary belläpdir we wezipesinden boşadypdyr, goşunyň gurluşyny üýtgedip gurapdyr, dabaraly ýörişleri kabul edipdir. Soltan ýokary ýolbaşçy bolupdyr we uly uruşlar döwründe ýörişlere we harby hereketlere hut özi ýolbaşçylyk edipdir(24).

Asyrlaryň dowamynda dereje atlarynyň ilkibaşdaky manylarynyň üýtgäp durandygyny bellemek gerek. Meselem, gadymy türki döwletlerinde wise-patysany aňladan ýabgu ady Syrderýa oguzlarynyň döwletinde ýokary hökümdarlyk derejesine öwrülýär. Öz üstlerine halyflaryň wezipelerini alan Osman türkmenleriniň soltanlarynyň garşy bolmagyna garamazdan, gündogar hökümdarlarynyň köpüsi soňabaka »soltan» adyny kabul edipdirler.

Ýokarda ýatlanyp geçilenlerden başga-da, orta asyr türkmen döwletlerinde şu aşakdaky dereje atlary bolupdyr. Olar jemgyýetiň harby-agalyk ediji ýokary gatlagyny aňladypdyr: ilik (ilikhan, ilhan), elteber, tarhan, tudun, ilçibaşy, tamgaçhan, arslanhan, şerefeddin, bograhan, ýynal, atabeg, ynanç, sagun, baýgu (ýabgu)(25).

Türkmenler yslamy kabul edenlerinden we ägirt uly şadöwletleri döredenlerinden soňra, köşkde iň uly wezipäni wezirler (»premyer-ministrler») we atahojalar eýeläpdirler. Diniň abraýyny galdyrmak işinde aýratyn tapawutlanan türkmen hökümdarlaryna we harby ýolbaşçylaryna »muaýid ad daula weddin» (»döwletiň we diniň ýarany») we »ymameddin» (»diniň daýanjy») dereje atlary berlipdir. Köşk durmuşynda hökümdarlaryň aýallarynyň tutan orny uly bolupdyr. Olara hatyn ady berlipdir(26).

Jemagatyň (obşşinanyň) agzalary (ärler, äratlar): baýlara, orta gurply adamlara we ýoksullara (çigaý) bölenipdir. XI □ XII asyr çeşmeleriniň maglumatlarynda hanlara we beglere gulluk eden müşderiler (oguş), gullukçylar (ýigit), kiçi gullukçylar (oglan), şahsy raýatlar (has är), tabyn obşşinaçylar (kulsyk är we kulysyk kişi) dogrusynda gürrüň edilýär(27).

S. G. Klýaştornyň belleýşi ýaly: »Gadymy türki jemagatynyň ýokary gatlagyna begler, şeýle hem agalyk eden aýratyn hukukly maşgaladan, ýagny mukaddes hasaplanan taýpadan gelip çykan adamlar degişli bolupdyrlar»(28).

Begler uly abraýdan peýdalanypdyrlar. Bu meşhur at nesilden-nesle geçipdir, häkimlik bolsa kanun (töre) tarapyndan makullanydyr. Türkmenleriň taýpa we urug serdarlary bolan

begler harby bölümlere-de ýolbaşçylyk edipdirler. Bu bölümlerde olaryň hususy toparlary-da (drufinalar) bolupdyr. »Beg» sözeniň manysy üç sany esasy düşünjäni aňladýar: 1 – garamaýak halkdan tapawutlanýan her bir pähimli adam; kähalatlarda, şazadalary-da begler diýip atlandyrypdyrlar; 2 – kagandan ýa-da handan tapawtlylykda, ol taýpanyň we urug toparynyň serdary bolup durýar; 3 – ol, sözüň giň manysynda, islendik ýolbaşçydyr. VII-VIII asyr gadymy türki ýazgylarynda »beg» sözi bu üç manysynda-da duşýar. Türki dilli usun (as) halkynyň hökümdarynyň günbeg adyny göterendigi gyzyklydyr(29). Arap awtorlarynyň birisi Idrisi (XII a.) türki begleri hakynda şeýle ýazypdyr: »...Olar serdarlaryň gözegçiligi we howandarlygy astynda ýaşaýarlar, ähli kynçylyklar babatynda serdarlara ýüz tutýarlar... Olaryň goşun serkerdeleri söweşjeň, seresaply, ýambermez, adalatly we edeplidir»(30). Beýik dilçi alym Mahmyt Kaşgarlynyň (XI a.) »Ýeriň daýanjy □ daglar, halkyň daýanjy □ begler» diýip bellemegi ýöne ýerden däldir(31).

Jemagat (obşşina) öz ähli agzalaryna är adyny bermek bilen sosial-hukuk bitewüligini gazanypdyr. Bu ada kesgitlenilen ýaşa ýeten we är adyny alan islendik ýetginjek oglan eýe bolup bilipdir. Bu ady almaklyk dereje beriş dessury bilen baglanykly bolupdyr. »Yrg bitik» («Pal atyş kitaby») X asyr runa ýazgysynda bu barada şeýle diýilýär: »Gahryman esgeriň ogly ýörişe gidenmiş. Söweş meýdanynda Erklik (ýerasty şalyk) ony özüniň saýlanan wekili edipmiş. Ol kämillige ýeten äre mynasyp abraý alyp, meşhurlyk gazanyp, öýe şadyýan gaýdyp gelipmiş. Bilip goýuň bu örän gowy!»(32). Ýetginjek oglan diňe söweşe gatnaşyp we edermenlik görkezip kämillige ýetipdir.

»Awesta» laýyklykda, ýetginjek oglan 15 ýaşyna ýetip, oňa keramatly kusti guşagy gowşurylanda, ol jemagata kabul edilipdir(33). Orta asyr oguz türkmenlerinde şeýle däp-dessuryň bolandygy gyzyklydyr. »Gorkut ata» gahrymançylykly şadessanyndaky Baý Bugra beg ogly Basam barada gürrüň edilýär: »...On ýaşdan soňra on baş ýaşy dolýar. Ol (Bamsy □ Ö. G.) owadan, rehimli, edil çay-çaňňalygy urýan bürgüt kimin gaýduwsyz ýigit bolup ýetişýär...»(34).

Emma akademik W. M. firmunkiniň sözlerine görä, Basamyň jemagatyň doly hukukly agzasy bolandygyna garamazdan, onuň entek öz »är ady» ýokdy(35). Şadessanda gürrüň berlişi ýaly, »şol döwürde ýaş ýigide gan dökýänçä at berilmändir«(36). Ahyrsoňunda Basam täjirleriň kerwenini talan talaňçylary gyrýar. Baýböri han ähli oguzlary meýlise çahyrýar. Meýlisde dana, keramatly goja Gorkut ata: »...onuň Basam oglunyň (indi) çal gulunyň eýesi Bamsy-Beyrek diýen ady götermelidigi«(37) barada aýdyp, ýaş ýigide at dakýar.

Söweşjeň »är adyna« eýe bolup, onuň söweş edermenliginiň we şan-şöhratynyň subutnamasy boljak täze atlary hem alyp bilipdir. Gadymy ýazgylar ýetginjek oglana ata-enesiniň dakýan »ýönekeý adyndan« we ýaşulularyň dakýan »är adyndan« başga-da, onuň ärdemli är adyny hem-de ulug adyny alyp bilendigine şaýatlyk edýär(38).

Türkmenlerde häzirki döwürde-de at dakmak däbiniň täsirleriniň saklanyp galandygy gyzyklydyr. Rowýatlaryň birinde şeýle gürrüň berilýär: »Bir zamanlar adama iki adyň birinji adyň dünýä inende, ikinji adyň är çykaňda berilýän döwri hem bolupdyr. Teke we saryk türkmenleriniň urugbaşysy Äraly hanyň üç ogly bolupdyr. Olara Utamyş, Togtamyş, Ýalkamyş diýip at dakypdyrlar. Bu atlary ýaşulylar dakypdyr, sebäbi şol döwürde ata-eneleriň öz çagalaryna at goýmaga haklary ýok eken. Uly toý tutulyp, oňa taryhy, döp-dessurlary oňat bilýän danalar çagyrylypdyr, olar çaga at dakypdyrlar«(39).

Türkmenlerde başga döp-dessurlar hem bolupdyr. Oglanlar ýaş toparyna geçenlerinde, olarda hökman galpak syrylyp, galpak toý edilipdir. Bu däpler gadymy grekleriň we hetleriň at dakýşlaryna meňzeşdir(40). Türkmenlerde at bermek däbiniň birnäçe basgançagy bolupdyr. Mysal üçin, »ilkinji gezek ata mündüriliş däbi«. 8 □ 10 ýaşa ýeten oglanlara baýramçylykda geýilýän gyrmyzy reňkli ýüpek don geýdirilip, guşagyna dessur pyçagy □ gülbent pyçak gysdyrylypdyr. Bu pyçagyň sapynda reňkli metaldan plastinasy (gülbendi) bolupdyr. Oglanyň atasy ýa-da onuň uly ýaşly garyndaşy ony ata mündürip, atyň uýanyndan tutup, ony bu däbiň geçiriliş dabarasyna gatnaşýanlaryň daşyndan aýlapdyr. Oglana ak pata berlip, dogra

okalypdyr. Doga-dile edilende: 'Seniň ogluň ata çykdy, goý, onuň aty hiç wagt büdremesin, goý, ol esger batyr bolsun! Goý, ol öz halkyna ýarasyn, oňa arkadaýanç bolsun!» diýlipdir(41). Dessur tamamlanandan soňra, ýetginjegiň erkekler bilen meýlisde oturmaga, dakynmaga we ondan peýdalanmaga we ş.m. hukugy bolupdyr. Ýöne indiki basgançaga galmak üçin, ýetginjek ýene-de bir synagdan geçmeli bolupdyr: körükli ýerojak gazmak bolupdyr. Synagyň bu görnüşi göräýmäge aňsat ýaly bolup görünse-de, ondan geçmek hemmelere başardyp durmandyr. Bu synagdan geçen ýetginjek indiki ýaş derejesine geirilipdir. Ý. M. Botýakow ähli synaglar 18 ýaşa çenli tamamlanypdyr diýip hasaplapdyr(42).

Biz bu maglumatlara ýöne ýerden üns bermedik. At dakylmagynyň ähli basgançaklaryndan geçip, »är adyna» eýe bolan ýaşlar hakyky söweşijilere öwrülip, goşunyň üstüni ýetiripdir. Şonuň bilen birlikde, öýlenmedik ýaşlar (ärler) ýaşlaryň aýratyn toparlaryny düzüpdirliler. Şeýle däbiň bir zamanlar günbatar Türkmenistanyň çäklerinden Kiçi Aziýa göçüp giden hetlerde-de bardygy anyklanypdyr. Çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, marianni esgerleri (mar – adam, söweşiji diýmegi aňladýar) het patyşalarynyň aýratyn goşun toparlaryny düzüpdirliler. Olar çagalykdan bile terbiýelenen, ylgamakda, ýaýdan ok atmakda ýaryşan, göreşde bäsleşen, gahryman ata-babalarynyň görkezen gahrymançylyklary hakyndaky rowaýatlary öwrenen, at dakmak boýunça däpleri bilelikde geçen urşujylar bolupdyr. Giçki döwerlerde söweşijileriň bu toparlary Orta Aziýanyň etnografik maglumatlary boýunça giňden belli bolan ärleriň birleşmesini döredipdirler. Sasany Eýranynda »gurki», ýagny »möjekler» diýlip atlandyrylan ýaş esgerleriň toparlary bellidir(43).

Söweşijileriň şeýle birleşmeleri gadymy türkilerde-de meşhur bolupdyr. Türkileriň ýokary hökümdarynyň esgerlerine (gwardiýaçylaryna) börüler (hytaýça 弓 fuli) diýlendigi barada hytaý çeşmelerinde bellenyär. Hanyň karargähinde altyn möjegiň kellesi şekillendirilen baýdagyň dikilendigi, kä wagt, böri 弓 han wezipesiniň döredilendigi ýöne ýere däldir. »Möjek urşujylar birleşiginiň» »möjekleriň özboluşly durmuş guramasy» bolup durýan ärleriň (möjekleriň) birleşmeleriniň kada-

kanunlary bilen baglanyşyklydygyna şübhe ýokdur. Türki dilli halklarda »gök böri« (başga bir görnüşde owlak çapdy diýilýär) oýny giňden ýaýrandyr. Bu oýunda oýunçylardan birek-biregiň elinden owlagy ýa-da goýny, şeýle hem ak süňki almak talap edilipdir. Olarda ýaryşa gatnaşýanlaryň möjeklere »öwrülmeçlerini« hem görmek bolýar(44).

Çal möjek Oguz türkmenleriniň taýpalarynyň hyýaly howandary bolupdyr. Şeýle hem bu olaryň söweşe çagyryşy bolup hyzmat edipdir. Fulheriý Şatrskiý Seljuk türkmenleriniň möjegiň uwlaýşyny ýatladýan söweşe çagyryşy bilen duşmanyň üstüne çozandyklaryny habar berýär(45). Çeşmelerde gypjak hanlarynyň biri Bonýagyň söweşden öň tokaý tarapa gidip, möjeklerden ýeňiş diländigi barada maglumat berilýär(46).

Ärleriň harby birleşmeleri baradaky düşüňjeler türkmenlerde döp bolan agşamky oýunlar görnüşinde saklanyp galyndyr. Bu oýunlar on-ýigrimi ýyl mundan ozal hem oýnalýardy. Akademik A. Jykyýewiň belleýşi ýaly, »Keşdek« (geşdek) belli bir ýaşdaky ýaş ýigitleriň agşamky ýygnaşmasydyr. Bu Sarahs medeni oturymynda we Amyderýanyň orta akymynda has giňden ýaýrandyr. Ýaş ýörelgesi boýunça keşdek üç topara bölünipdir. Birinji topara, köplenç, öýlenmedik, 15 □ 20 ýaş aralygyndaky ýigitler, ikinji topara 20 □ 30 ýaşly erkek kişiler, üçünji topara bolsa ýaşy 30-dan ýokarylar giripdir. Ýaşy 30-dan ýokary erkek kişiler keşdege juda seýrek ýygnaşypdyrlar. Topara 15□20 adam giripdir. Agşamý geçirmegiň ýörelgesi ähli toparlarda birmeňzeş bolupdyr. Her bir toparyň öz düzgünnamasy bolup, ony toparyň ähli agzasy berjaý edipdir. Ol ýa-da beýleki toparyň ähli agzalary biri-birini oňat bilipdir, köplenç, olar bir uruga degişli bolupdyr. Hepde-de 1-2 gezek ýygnaşylypdyr. Ýaş, öýlenmedik ýigitleriň içinde has uly abraýlysy gurapdyr. Oňa »han«, »ýaşuly«, »aksakal« diýlipdir. Ol öz dostlary bilen bilelikde jemgyýete mynasyp ýaş ýigitleri saýlap alypdyr... Jemgyýetiň agzasy bolmaga diňe »hanyň« razylygy boýunça ygtyýar berlipdir(47).

Keşdege meňzeş döp Türkmenistanyň günortasynda-da bolupdyr. Oňa deňňene diýlipdir. Onuň tapawudy □ onda hemişelik agzalaryň bolmagyndan we onuň ýigitleriň islegi boýunça

guralandygyndan ybaratdyr. Dostlaryň öz aralarynda gurnaýan »han-han» oýny hem bu oýna menzeşdir. Onuň agzalarynyň içinden (15-20 adamdan) »han», »nökerler», »wezirler», »aşpezler», »nahary saçaga äberijiler» saýlanypdyr(48). Oýunlara gatnaşyjylaryn bilelikde meýlis gurnaýan şeýle oýunlaryny guramak üçin, iýmit toplanypdyr, aýdym diňlenipdir, şowhunly oýunlar oýnalyndy, kimdir biriniň durmuşynda mesele ýüze çykanda oňa duýgudaşlyk bildirilipdir we ş.m. Bu oýunlar ýaş ýigitleri jebisleşdiripdir. Biraz wagt geçenden soňra, hut şeýle oýunçylar toparlaryndan ajaýyp söweşjeň toparlar döredilipdir. Olarda eýýäm önbaşçylar kesgitlenipdir. Dostluk, käbir ýagdaýlarda, garyndaşlyk arkaly jebisleşen topar ýaragdaş doganlaryň kuwwatly güýjüni aňladypdyr. Ýaş söweşijileriň bu toparlary - türkmen jemgyýetiniň has söweşjeň taýpalary eýelän çäkleriniň serhetlerinde durup, duşmanyň ilkinji zarbasyny döş gerip garşylapdyrlar. Hanyň baştutanlygyndaky goşun bölümleri şeýle döredilipdir. Han öz nökerlerini ähli zerur zatlar bilen üpjün etmäge borçly bolupdyr. Saýlama söweşjeňlerden düzülen goşun bölümi häkimiýet edarasy bolupdyr. Saýlama söweşjeňlerden düzülen goşun bölümi häkimiýet edarasy bolupdyr. Häkimiýet urug-taýpa düzümine garşy goýlupdyr. Şonuň bilen birlikde, nökerler janpenalar bolupdyrlar we örän möhüm diplomatik tabşyryklar bitirmegi başarypdyrlar. Mysal üçin, kyrk nöker baştutanlyk eden Görogly (nökerleriň arasynda onuň ýarag göterijisi hem bolupdyr) birnäçe nökerini gepleşik geçirmek üçin gürji şasynyň huzuryna ýollapdyr(49).

Nökerlerden düzülen goşunyň agzalaryna has anyk kesgitlemäni B. Ý. Wladimirow beripdir: »Hemişelik harby arkalaşyk hökmünde, nökerler öz serdary bilen egin-egne berip ýaşap, emer-damary bilen hem goşun, hem saýlama esger bolupdyr; her nökerden geljekde serkerde, goşun serkerdesi çykypdyr»(50).

Beýik şadöwletleriniň döwründe beglerden ybarat bolan hemişelik goşun ýönekeý ärlerden düzülipdir. Şeýle-de bolsa, nökeriň derejesi iri goşun birikmeleriniň baştutanlarynyň derejesinden has ýokary bolupdyr. Zerur bolanda, hut şeýle nökerlerden has uly harby wezipelere bellenenipdir.

Harbylaşdyrylan türkmen jemgyýeti gulluga gündogarly hökümdarlaryň nökerlerine öwürülen ýaşlardan köp sanlysyny terbiýeläp beripdir.

Tä XIX asyryň ahyryna çenli türkmen jemgyýetiniň harby-sosial gurluşynyň esasy görnüşiniň oba bolandygyny bellemek gerek. Oba birnäçe ganybir maşgaladan ybarat bolupdyr. Ol maşgalalar garyndaşlyk hem-de hojalyk gatnaşyklary arkaly birleşip, etnik-çäk birleşiklerini düzüpdiler.

Bellikler:

1. Kyçanow Ý. I. Koçewýe gosudarstwa ot gunnow do mançfurow. □ M.,1997. S. 108; Istoriýa Kazahstana i Sentralnoý Azii: Uçebnoe posobie. □ Almaty, 2001. S. 86-87.
2. Klýaştornyý S. G., Sultanow T. I. Kazahstan. Letopis treh tysyaçeletiý. □ Alma-Ata, 1992. S. 102.
3. Rybakow B. A. Gerodotowa Skifiýa (istoriko-geografiçeskiý analiz). – M.,1979. S. 182.
4. Materialy po istorii sýunnu (po kitaýskim istoçnikam) / Per. i prim. W. S. Takina. Wyp. II. – M., 1973. S. 73.
5. Bokşanin A. G. Parfiýa i Rim. Wozniknoweniýe sistemy politiçeskogo dualizma w Peredneý Azii. □ M., 1960. S.181.
6. Tolstow S. P. Po sledam drevnehorezmiýskoý siwilizasii. – M. – L., 1948. S. 144.149.
7. Raşid ad-Din Fazlallah. Oguz-name / Per. s pers. R. M. Şukýurowoý. -M.,1991.S.97.
8. Dowgýalo G. I. Stanowleniýe ideologii ranneklassowogo obşestwa: Na materiale hettskih klinopisnyh tekstow. -Minsk, 1980. S.16.
9. Akişew A. K. Iskusstwo i mifologiýa sakow. □ Alma-Ata, 1984. S.121.
10. Gumilýew L. N. Hunnu. SPb. 1993. S. 39.
11. Medwedew A. P. Sarmaty i lesostep (po materialam Podonýa). □ Woronef, 1990. S. 86.
12. Inostransew K. A. Sasanidskiýe etýudy. SPb, 1909. S.78.
13. Gordlewskiý Wl. Gosudarstwo Seldfukidow w Maloý Azii. □ M.-L.,1941. S. 51.63.

14. Medwedew A. F. Ručnoyé metatelnoe orufie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV ww.-M., 1966. S.21.
15. Grekow B. D. Ýakubiwskiý A. Ýu. Zolotaýa Orda i ee padeniýe. □ M., 1998. S. 85.
16. Dowglýalo G. I. Ukaz. rab. S. 15.
17. Kyçanow Ýe. I. Ukaz. rab. S. 17.
18. Bartold W.W. Dwenadsat leksii po istorii tureskih narodow Sredneý Azii. Soç. T. V. □ M., 1968. S. 136.
19. Gumilew L. N. Drewniýe Týurki. □ M., 1993. S. 53.
20. Galiýew A. A. Tradisionnoe mirowozzreniýe kazahow. □ Almaty, 1997. S. 97-98.
21. Gundogdyýew O. A. Sakralnaýa priroda vlasti turkmenskih prawiteley // Wozroǵdenie. – Aşhabad, 1999. No:6. S.19.
22. Nizam al-Mulk. Siýasatname (Kniga ob upravlenii gosudarstwom)/ Per. s pers. B. N. Zahodera. – Duşanbe, 1998. S. 24.
23. Bartold W. W. Soç. T. II. Ç.I. □ M.,1963.s.248.
24. Agadǵanow S. G. Obşestwennogo-politiçeskiý stroý Turkmenistana w XI-XII ww. Rukopis. □ Aşhabad, 1970. S.41.
25. Gundogdyýew Ö. A. Oguz türkmenleriniň harby jemgyýeti // ESGER. 13.11.1997. No: 46; Klýaştornyý S. G. Wersiýa drewnetýurkskoý genealogiçeskoý legendy u al-Biruni // Srednewekowyý Wostok.□ M.,1980. S.159.
26. Gundogdyýew O. A. Sakralnaýa priroda vlasti... S.19-20.
27. On ǵe. Oguz türkmenleriniň harby jemgyýeti...
28. Klýaştornyý S. G. Sultanow T. I. Ukaz. rab. S.142.
29. Gundogdyýew O. A. Sakralnaýa priroda vlasti... S.20.
30. Karaew O. Izwleçeniýa swedeniý iz geografii al-Idrisi »Kitab nuzhat al-muştak fi htirak al-afak» (Razwleçeniýe istomlennogo w stranstwiw po oblostýam) o nekotoryh týurkskih plemenah // Arabo-persidskiýe istoçniki o týurkskih narodah. □ Frunze, 1973. S. 49-59.
31. Klýaştornyý S. G. Sultanow T. I. Ukaz. rab. S. 141.
32. Tam ǵe. S. 143.
33. Awesta w russkih perewodah (1861-1996) / Sost. i prim. I. W. Raka. SPb, 1998. S. 91.
34. Kniga moego deda Korkuta. Oguzskiy geroiçeskiý epos / Per.

- W. W. Bartolda. □ M.-L.. 1962. S. 33.
35. firmunskiý W. M. Týurkskiý geroiçekiy epos. □ Izbrannyýe trudy. □ L., 1974. S. 155.
36. Kniga moego deda Korkuta... S.33.
37. Tam fe. S. 34.
38. Ýermolenko L. N. Predstawleniýa drevnih týurkow o woýne // ALTAICA. II. □ M., 1998. S. 53-54.
39. Býaşimow M. Kogda ýunoşa stanovitsýa muřçinoý // Turkmenskaýa iskra. 06.09.1993. No:208.
40. Tam fe.
41. Botýakow Ý. M. Alaman. Sosialno-ekonomiçeskiýe aspekty instituta nabega u turkmen (seredina XIX □ perwaýa polowina XX weka). – SPb, 2002. S. 52.
42. Tam fe. S. 53-54.
43. Kuzmina E. E. Drevneýšie skotowody ot Urala do Týan-Şanýa.-Frunze, 1986. S. 9.
44. Ermolenko L. N. Ukaz. rab. S. 161.
45. Agadfanow S. G. Gosudarstwo Seldfukidow i Srednýaýa Aziýa w XI-XII ww. -M., 1991. S. 161.
46. Pletnewa S. A. Polowodsy. □ M.,1990. S. 102.
47. Dfikiýew A. Tradisionnyýe turkmenskiýe prazdniki, razwleçeniýa i igry (na materaile Ýufnogo i wostoçnogo Turkmenistana). □ Aşhabad, 1983. S.73-74.
48. Tam fe. S. 76-77.
49. Ger-ogly. Turkmenskiý geroiçeskiý epos / Per. B. A. Karryýewa. □ M.,1983. S. 553-554.
50. Wladimirsov B. Ýa. Obşestwennyý stroý u mongolow (mongolskiý kočewoý feodalizm). □ L.,1934.S.91.

Öwez GÜNDOGDYÝEW Taryhy makalalar